

İrəvan Müəllimlər Seminariyası - 140

Çar Rusiyasının Qafqazın, o cümlədən də Cənubi Qafqazın işğalında əsas niyyəti ərazinin müsəlmanlar yaşayan hissəsini Rusiyalaşdırmaq, yəni xristianlaşdırmaq idi və son nəticədə ruslaşdırmaq məqsədilə daha sərt işğalçı-hərbi zorakılıqlar nümayiş etdirirdi. Öncə Tbilisini Cənubi Qafqaz üzrə rus canişinliyinin inzibati mərkəzi elan etdi, sonra da Osmanlı və İran imperiyaları dönəmində şimalda ən inkişaf etmiş inzibati-iqtisadi və ictimai-maarifçi mərkəz şəhəri olan İrəvanı quberniya elan etməklə özünü-küçəndirmək siyasətinə başladı. Beləliklə, bu ərazilərdə yeni xristian faktorunu gücləndirmək üçün ermənilərin müxtəlif yerlərdən buraya köçürülməsini dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldıraraq ərazinin müsəlman qismini gürcü və erməni təhdidi ilə sıxışdırmaqla yeni siyasi-tarixi realılıqlarla barışmağa məcbur etdi.

Çarizmin Azərbaycanı işğalından sonra yeni tarixi-maarifçi transformasiyanın paradiqması

Yeri gəlmişkən, müasir mərhələdə müsəlman geosiyasi arealına münasibətdə də eyni doktrinanın şahidi oluruq. Qafqazlara və Orta Asiyaya təbiiq etdiyi bu qanlı güc siyasətini SSRİ dövründə Əfqanıstanın işğalı zamanı da gördük. Çox maraqlıdır ki, dünyanı təsir altında saxlamaq üçün bir-birini yola verməyən Qərb və Rusiya, yəni xristian dünyası Şərqi, o cümlədən Əfqanıstan, Suriyaya, İraqa münasibətdə vahid mövqedən çıxış etməkdədirlər. Bu zaman ərazisini, etnik və dini kimliyini qorumaq zorunda qalan Avrasiya müsəlmanlarının, xüsusilə türkdilli xalqların nə qədər kəskin tarixi-ideoloji təzyiç altında varolma mübarizəsi apardığını göstərir. İrəvanda da belə olmuşdur.

İrəvanın işğalının geomaarifçi təsnifatının üfqiqləri

Çox ciddi müqavimətlə qarşılaşdığı İrəvan xanlığını həm də yurte, həm də de fakto ləğv etmə məqsədi güdən çar I Nikolay 1826-cı il, oktyabrın 21-də general Yermolova yazırdı: "... Əgər İrəvanı ya silah gücünə, ya İrəvan sərdarını pulla ələ almaq yolu ilə, ya da ətrafdakı-larla gizli münasibətlər qurmaqla mümkündürsə, bu imkanı öldən verməyin".

İrəvan xanlığında daxili ziddiyyətlərə nail ola bilməyən rus hərbi rəhbərliyi, yalnız qalada yaşayan ermənilərin hansı yerlərə topla zərbə endirməklə bağlı xəyanətkar xəbərlərindən sonra qalmanı fəth etdi. İşğal öncəsi çar yazırdı ki, "... hər cür novazisizmlə erməniləri öz tərəfinə çəkməyi, xüsusi olaraq sizin ixtiyarınıza buraxıram. İrəvan qalasının müqaviməti ilə bağlı onu da demək lazımdır ki, həm birinci Rusiya-İran (2 iyul -3 sentyabr 1804-cü il; 3 oktyabr-30 noyabr 1808-ci il), həm də ikinci Rusiya-İran müharibələrində (1826-1828) İrəvan xanlığı Rusiya qoşunlarına qarşı qəhrəmancasına dirənmiş göstərmişdi. Rusiya İrana və Türkiyəyə qalib gəldikdən sonra Türkmənçay (1828) və Ədimə (1829) müqavilələri ilə Cənubi Qafqazda söz sahibi olmaqla İrəvanın fəthini paytaxt Sankt-Peterburqda bayram edərək, xüsusi rəsmi hərbi keçid düzənlənmişdi. Rus qoşunlarının baş komandanı Paskevič isə bu qələbəyə görə qraf titulu, 2-ci dərəcəli Georgi ordeni, bir milyon rubl pul mükafatı və şəhərin fəthi kimi "Erivanski" titulu aldı. Beləliklə, tarixi proseslər ona gətirib çıxardı ki, 1805, 1813, 1828-ci illərdə imzalanmış Kürəkçay, Güllüstan və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycanı, onun tarixi torpaqlarını parçaladı, xalqımızı iki yərə böldü.

Bundan sonra erməni köçü sürət götürdü. Belə ki, 1828-ci il fevralın 26-dan iyunun 11-dək, yəni üç ay yarım ərzində İrandan 40, Türkiyədən isə 90 min erməni köçürüldü. Beləliklə, İrəvan çoxmillətli quberniya olaraq yeni imperiyanın cənub cinahında vacib inzibati-ticarət mərkəzi statusunu yeni formata qəbul etdi. Bunun artıq tökcə rusdilli hərbi yaşayış məntəqəsi yox, həm də rusdilli ictimai-mədəni quberniya olaraq yeni siyasi tarixi transformasiya prosesinə başlanmasında idi.

Gürcüstana heç bir zorakı unifikasiya siyasəti təbiiq etməyən, o

qədər də dağıntı və talana yol verməyən çarizmin növbəti İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarına, eləcə də Bakı, Quba, Qarabağ, Gəncə və Cənublu-Şimalı külli Azərbaycana qarşı hər cür dağıntı, talan və zorakılıqla müşayiət edilən işğalı, həm də xanlıqların inzibati-ticarət və mədəni-maarifçi əsaslarını dağıdıraraq, etnik və dini kimliyinin məhvinə başladı. Hər bir tarixi transformasiya mərhələsində cəmiyyətin təərəqqisinin başlıca amilinə çevrilən, daim yeniləşməkdə olan ümumtarixi biliklər yeni ictimai-humanitar düşüncənin mühüm komponenti olmuşdur. Həmin biliklər müasir siyasi-tarixi realılıqlardan və müstəqil respublikaçılıq mövqeyinə əsaslanan tədqiqatlarda təhsil və pedaqoji fikir tariximiz haqqında tarixi təhrifdən kənar yeni pedaqoji təfəkkürün başlıca komponenti təşkil edir.

Ziyahlarımızın yeni tipli milli mətbuatı yaratmaqla, sonralar publisistik yazılarında qaldırıldıqları ictimai-humanitar məzmunlu məsələlər xalqımızın tarixinə yeni istiqamət verməmiş oldu. Bu dövrdə biri öz-bək ("Türkiyə vilayətinin qəzeti"), biri Kazak (Dala vilayətinin qəzeti), dördü tatar ("Tonquç", "Tərcüman", "Mirad", "Nur") qəzetləri ilə bərabər, Azərbaycan dilində çıxan nəşrlərə toxunan türk təhsil tarixçisi Nadir Dövlət yazırdı: "Azərbaycanda ilk türk qəzeti 1875-ci ildə Bakıda Həsən bəy Məlik(ov) "Əkinçi" adı ilə çıxarmağa başladı. "Əkinçi" 1877-ci ildə rus-türk müharibəsi ərəfəsində rus hökuməti tərəfindən bağlandı. 1879-cu ildə Tiflisdə Cəlaləddin və Hacı Səid Ünsi qardaşlarının "Ziya" qəzeti və 1880-ci ildə "Ziyayi Qafqaziyyə" məcmualəri çıxdı. "Ziya"nın 1884-cü ilə qədər 76, 1888-ci ilədək "Ziyayi Qafqaziyyə"nin isə 97 sayı nəşr edildi. "Kəşkül" isə 1883-1891-ci illərdə nəşr edildi, 1903-cü ildə M.Şahbaxtinski Tiflisdə "Şərqi-Rus"u və Əli Mərdan Topçubaşı Bakıda 1904-cü ildə "Həyat" qəzetlərini çıxardılar. Krimdə hələ qəzet-jurnal nəşrinə icazə verilmədiyi dövrdə İsmayıl bəy Qasıralı 1881-ci ildə "Tonquç"u məcmuə halında nəşr etdi. 1905-ci il inqilabından əvvəl çıxan ən təsirli qəzet isə yuxarıda sözləndiyimiz kimi, yenə İsmayıl bəy Qasıralının nəşr etdiyi "Tərcüman" oldu.

İrəvan mədəni-maarifçi mühiti milli məktəb və pedaqoji fikrin tədqiqi kontekstində

Yarım əsrdən çox fasiləsiz olaraq apardığı fundamental tədqiqat-

Həsən BAYRAMOV,
Bakı Dövlət Universitetinin professoru, pedaqogika üzrə elmlər doktoru

Hümeyir ƏHMƏDOV,
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor, Rusiya Təhsil Akademiyasının xarici üzvü, RTA-nın əməkdar elm və təhsil xadimi

ları ilə tanınan, Azərbaycanın görkəmli məktəb tarixçisi Hüseyn Əhmədov bu dövr təhsil tarixinin başlıca inkişaf istiqamətlərindən bəhs edərək yazırdı: "Əvvəlki əsrlərə nisbətən maarif və mədəniyyət, yeni tipli məktəblərin meydana gəlməsi və tərəqqisi baxımından daha zəngin olan bu dövrün məktəb tarixi Azərbaycanda elmi-pedaqoji və ictimai fikrin inkişafında yeni mərhələ təşkil etdiyi kimi, xalq maarifi, məktəb təhsili və pedaqoji fikrin inkişafı tarixində də ayrıca mərhələ təşkil edir".

Beləliklə, Qərbi Azərbaycanın, xüsusilə İrəvan əyalətinin, Naxçıvanın və başqa ərazilərimizin tarixi-coğrafi, etnoqrafik mənzərəsinə o dövrün mürəkkəbliyi və texniki çətinlikləri ilə müqayisədə heyretədir bir məsuliyyətə yazıb-yaradan Cənubi Qafqaz Canişinin xüsusi nümayəndəsi İ.L.Şopenin bu ərazilərin siyahıya alınmasına dair məşhur kameral dəftərini xüsusi qeyd etməliyə. Bütün sahələrdə olduğu kimi, bu sahədə də təhsilin, yəni mədrəsə təhsilinin geniş mənzərəsinə verməklə çar və Sovet təhsil tarixçiliyində hakim olan məlum tezisə tamamilə tarixi arxivinə atılmış oldu. Yəni, hər birimiz çarın islam mədəniyyətinin ərəb-farsdilli külliyyatını rədd edərək, təhsilin onlar tərəfindən təklif edilən imperiya modelini təşviq etməsinin arxasında ciddi geosiyasi maraqların dayandığını gördük. Digər tərəfdən də Sovet kommunist imperiyasının da yeni ideoloji doktrinlərlə həm xanlığlar, həm də çar Rusiyası dövrü təhsil inkar edərək hər şeyin sıfırdan başlanmasına dair "yeni mədəni inqilab" kampaniyasına (1917-1937) istinadən tarixi inkarçılığın yeni geosiyasi mənzərəsinə yenidən hər birimiz üçün canlandırdı.

Mədrəsələr əsliində təhsilin yüksək pilləsi olub uzun zaman müsəlman təhsilinin, hətta bir az da geniş anlamda yanaşsaq, islam maarifçi-humanitar intibahının baş-

lən İrəvan Müəllimlər Seminariyasının tarixi roluna da toxunaraq çox ciddi elmi-təşəbbüslər irəli sürülmüşdür ki, bunların içərisində İrəvan ictimai-pedaqoji mühiti ilə bağlı fikirləri xüsusi vurğulamaq lazımdır. Belə ki, İrəvan-Naxçıvan-Təbriz ictimai-tarixi mühiti bu dövrdə vahid tarixi-pedaqoji areal olaraq araşdırılmış, ümumazərbaycan ictimai fikir tarixinin başlıca mərkəzlərindən biri olaraq göstərilmişdir. Bu sahədə İrəvan Müəllimlər Seminariyasının təsir dairəsi baxımından rolunun Qori Seminariyasından heç də az olmadığı qeyd edilmişdir.

Çar Rusiyası dövrü İrəvan-Təbriz-Naxçıvan ictimai-maarifçi arealın üfqiqləri

Göründüyü kimi, Azərbaycan təhsili və pedaqoji fikir tarixində mühüm yer tutan İrəvan-Naxçıvan təhsil mühiti onun əhatə dairəsi, tarixi rol və müasir elmi-pedaqoji fikrin inkişafında praktik əhəmiyyəti ciddi araşdırılmışdır. İrəvanın çarizmin işğalınadək, işğaldan sonra və sovet dövrü ümumazərbaycan maarifi və mədəniyyətində oynadığı rola ciddi elmi-pedaqoji münasibət bildirilmişdir. Elmi-pedaqoji yanaşmaların müasir geosiyasi əhəmiyyətini nəzərə alaraq İrəvan ictimai-maarifçi mühiti yenidən dəyərləndirilmişdir.

Akademik Hüseyn Əhmədov İrəvan təhsil mühiti, eləcə də onun Təbriz və Naxçıvanda yeni maarifçi ideyaların yayılmasında rolundan bəhs edərək "seminariyanın İrəvan quberniyasına daxil olan şəhər və kəndlərdən başqa Naxçıvan maarifçi ziyahlarının yetim-sindəki" tarixi xidmətlərinə ətraflı toxunmuşdur. O, sonralar yeni tipli məktəb hərəkatından bəhs edərək cədidizm maarifçi hərəkatının qarşılıqlı olaraq Təbrizə və Naxçıvana təsirini də xüsusi qeyd etmişdir. "Avrasiya xalqlarının məktəb pedaqoji fikir tarixinə dair çərçələrdə" əsərində ilk dəfə tarixi pedaqoji aspektdə "Qərbi Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi" ifadəsini elmi dövriyyəyə daxil edərək bu diyarda daha geniş coğrafi areal əhatə edən təhsil mühitinə toxunmaqla, əsasən İrəvan məktəblərinin maarifçi müəllimlərinin əsasını qoyduqları yeni üsullu məktəb hərəkatının xarakteristikasını vermişdir.

H.Əhmədovun çar Rusiyası dövrü İrəvan təhsil mühiti ilə bağlı "Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi" adlı dersliyində də

xeyli zəngin informasiyalar verilmişdir. O, Zaqafqaziya, xüsusilə İrəvanda ana dilli məktəblərin pedaqoji-təhsil mühitinin Cənubi Azərbaycana təsirinə xüsusi toxunarkən yeni üsuli-cədid məktəblərin inkişafına da şəhərin ümumi mədəni-maarifçi mühiti kontekstində yanaşaraq bəhs etdiyimiz məktəblə bağlı yazırdı: "...Belə yeni üsullu məktəblərdən biri 1882-ci ilin martında Məşədi Molla İsmayıl Hacı Kazımov tərəfindən açılmışdır". Buradakı 14 şagirddən 12-nin azərbaycanlı olmasını qeyd edərək, belə yeni tipli məktəblərin Cənubi Azərbaycanda da təhsildə islahatlara mühüm təsirdən söz açmış, İrəvan-Naxçıvan-Təbriz mədəni-maarifçi mərkəzi elmi-təşəbbüslər irəli sürülmüşdür ki, bunların içərisində İrəvan ictimai-pedaqoji mühiti ilə bağlı fikirləri xüsusi vurğulamaq lazımdır. Belə ki, İrəvan-Naxçıvan-Təbriz ictimai-tarixi mühiti bu dövrdə vahid tarixi-pedaqoji areal olaraq araşdırılmış, ümumazərbaycan ictimai fikir tarixinin başlıca mərkəzlərindən biri olaraq göstərilmişdir. Bu sahədə İrəvan Müəllimlər Seminariyasının təsir dairəsi baxımından rolunun Qori Seminariyasından heç də az olmadığı qeyd edilmişdir.

Göründüyü kimi, İrəvan təhsil mühiti Naxçıvan və Təbriz təhsil mühitilə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməklə çarizmin cənublu şimalı Azərbaycanı bağlayan geopolitik Təbriz-İrəvan-Naxçıvan xəttini aradan qaldırmaq, bu əraziləri asanlıqla rusiyalaşdırmaq siyasətinə tabe ediləcəyi niyyətini ortaya qoymaq olurdur. Beləliklə, digər xanlıqlara qarşı eyni siyasətin təbiiq təhlükəsindən başqa, həm də bu xanlıqların simasında mövcud dini-bürokratik elitanın mütləşdirilməsi ilə Şərqi təhsil ənanəsindən Avropa təhsil ənanələrinə istiqamətlənməsi təmin ediləcəkdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev siyasi kursunun layiqli davamçısı, Müzəffər Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevin qətiyyəti ilə Qəhrəman Ordumuzun qədim torpaqlarımızı erməni işğalından azad etməsində Təbriz-İrəvan-Naxçıvan milli-maarifçi mühitinin tarixi irsini yeni müstəviyə daşmış oldu. Cənab Prezidentin İrəvan Müəllimlər Seminariyasının 140 illiyi ilə bağlı imzaladığı sərəncamda deyildiyi kimi, "...1881-ci ilin noyabr ayında fəaliyyətə başlayan İrəvan Müəllimlər Seminariyası çar hakimiyyətinin bölgədəki maraqları naminə yaradılmasına baxmayaraq, 40 ilə yaxın müddətdə hazırladığı müasir dünyagörüşünə və düşüncə tərzinə malik yüksəkixtisaslı milli müəllim kadrları ilə azərbaycanlıların üstünlük təşkil etdiyi İrəvan mahalında ədəbi-ictimai, elmi-mədəni həyatın ənənəvi dolğunluğunun və canlılığının qorunub saxlanılmasında tədqiqatçı xidmətlər göstərmiş, pedaqoji fikir salnaməmizə yaddaqalan səhifələr yazmışdır".